

5

Incongruence of Philosophy and Theology

Tamás Hankovszky

According to the widely held classical view among theologians whilst Theology analyses its objects in the light of Godly revelation, Philosophy analyses its objects in the light of natural reason. This conception supplemented with the typically philosophical idea according to which human reason is nearly related to Godly reason can encourage the hope that if Philosophy and Theology do their job good, they are in accordance with each other regarding their results, however they get to the same conclusion from different premises. Fundamental thesis of my paper is that if we put up with the interpretation that whereas among final premises of Theology there are some which are verified by the revelation, fundamental assumptions of Philosophy miss a foundation like this we are not attentive to the complete significance of the metaphoric conception about the light of reason and revelation. We should pay respect to the fact that from Thales' Arche Philosophy in general is characterized by seeking of unity whilst Theology during the interpretation takes care of not to eliminate antinomies of faith: such pairs of statements as however compose antinomic unity, each of them is qualified as true. The most important antinomies resist even the Aristotelian method of contradiction treatment namely to show that the opposite features describe the examined object in different respects. Hence it is the sign of *over philosophizing* of Theology if it dissolves every contradiction in the statements of faith. My aim is not to examine the techniques with the help of a successful Philosophy evades to be unfaithful to the unreducible multiplicity by which it is confronted

in revelation and become philosophical dualism (halfway blocked monism) or Dialectics (sophisticated monism). In the major part of my paper by means of some typical philosophical phenomena (e.g. authority of scientific parsimony, popularity of iteration) I try to demonstrate the thesis that Philosophy is essentially monistic. It is a series of footnotes to Thales. However Christian Theology preserves something from the characteristic of Faith whereby the faith is monotheistic but not monistic because by the only God it postulates a Creation which not just differs from but directed towards God at the same time.

A filozófia és a teológia különeműsége

A teológusok köreiben elterjedt klasszikus felfogás szerint a teológia az isteni kinyilatkoztatás, a filozófia viszont az ész természetes fényében vizsgálja a tárgyait. Ez a tétel kiegészítve azzal a tipikusan filozófiai elképzeléssel, hogy az emberi ész közeli rokonságban áll az istenivel, azt a reményt bátoríthatja, hogy a filozófia és a teológia, ha jól végzik a dolgukat, eredményeiket tekintve összhangban állnak egymással, csak más-más premisszákból jutnak ugyanahhoz a konklúzióhoz. Dolgozatom alapgondolata, hogy nem ragadjuk meg az iménti metaforikus tétel teljes értelmét, ha úgy értelmezzük, hogy a teológia végső premisszái között olyanok is szerepelnek, amelyeket a kinyilatkoztatás hitelesít, a filozófia axiómái azonban nélkülözik az ilyen megalapozást. Számításba kell venni azt is, hogy Thalész archéja óta a filozófiát az egység keresése jellemzi, míg a teológia gondosan vigyáz arra, hogy az értelmezés és magyarázat közben fel ne számolja a hit antinómiáit: tételek olyan párjait, amelyek ellentmondásos egységet képeznek, de egyaránt igaznak minősülnek. A legfontosabb antinómiák még az ellentmondások kezelésének bevett fogásának is ellenállnak, vagyis hogy kimutassuk, az ellentétes tulajdonságok más-más szempontból illetik meg a vizsgált dolgot. Ezért a teológia túlzott átfilozofizálódásának jele, ha minden ellentmondást felold a hit tételei között. Nem célom annak vizsgálata, milyen technikákkal kerüli el a sikeres teológia, hogy hűtlen legyen ahhoz a redukálhatatlan sok-szerűséghez, amellyel a kinyilatkoztatásban szembesül, és filozófiai dualizmussá (félúton megrekedt monizmus) vagy dialektikává (körültekintő,

árnyalt monizmus) váljon. Dolgozatom nagyobbik részében inkább néhány tipikus filozófiai jelenség (pl. a takarékosági elv tekintélye, az iteráció kedveltsége) segítségével próbálom szemléltetni a tételt, hogy a filozófiai lényege szerint monisztikus: Thalészhoz írt lábjegyzet. A keresztény teológia azonban őriz valamit a hit azon jellegzetességéből, hogy a hit, jóllehet, monoteista, nem monisztikus, mert az egy Isten mellett egy tőle különböző, de rá irányuló teremtést is feltételez.

A teológusok körében elterjedt klasszikus felfogás szerint a teológia az isteni kinyilatkoztatás, míg a filozófia az ész természetes fényében vizsgálja a tárgyait (vö. DS 3015).¹ Ez a tétel kiegészítve azzal a tipikusan filozófiai elképzeléssel, hogy az emberi ész közeli rokonságban áll az istenivel, azt a reményt bátoríthatja, hogy a filozófia és a teológia, ha jól végzik a dolgukat, eredményeiket tekintve összhangban állnak egymással, csak más-más premisszákból jutnak ugyanahhoz a konklúzióhoz. Úgy gondolom azonban, hogy nem ragadjuk meg az ész, illetve a kinyilatkoztatás fényéről szóló metaforikus tétel teljes értelmét, ha beérjük azzal az értelmezéssel, hogy a teológia végső premisszái között olyanok is szerepelnek, amelyeket a kinyilatkoztatás hitelesít, a filozófia axiómái azonban nélkülözik az ilyen megalapozást. Számításba kell azt is venni, hogy Thalész archéja óta a filozófiát általában az egység keresése jellemzi, míg a teológia legtöbbször gondosan vigyáz arra, hogy az értelmezés és a magyarázat közben fel ne számolja a hit antinómiáit: tételek olyan párpait, amelyek ellentmondásos egységet képeznek, de egyaránt igaznak minősülnek. A legfontosabb antinómiák még az ellentmondások kezelésének arisztotelészi fogásának is ellenállnak, vagyis hogy kimutatjuk, az ellentétes tulajdonságok más-más vonatkozásban illetik meg a vizsgált dolgot. Ezért a teológia túlzott átfilozofizálódásának - kudarcának - jele, ha minden ellentmondást felold a hit tételei között.

A filozófiának és a teológiának is sok válfaja, irányzata van, és ha általánosságban filozófiáról, illetve teológiáról beszélünk, ingoványos talajra lépünk, mert nehéz bármit is mondani, ami annyira sokszínű jelenségekre igaz lehet, mint ezek a tudományok. Mégis azt hiszem, hogy legalábbis nagy vonalakban igazam van abban, amit a következőkben állítani fogok. Egy nagyon formális és tartalmilag szegény tételt fogok ugyanis képviselni, amely többé-kevésbé érvényes a filozófia és a keresztény teológia minden változatára, vagy legalábbis azokra, amelyek történetük fő áramlataihoz tartoznak, és nagyobb igénnyel lépnek fel annál, mint hogy részelemzéseket végezzenek. Ezt a reményemet a fogalmak logikájának egyik belátásával szeretném szemléltetni

1 *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*, szerk. Fila Béla és Jug László (Kisternye-Budapest, Örökmécs, 1997), 532.

és ugyanakkor meg is alapozni. Eszerint mennél szegényebb egy fogalom konnotációja, annál tágabb a terjedelme; mennél üresebb és meghatározatlanabb, mennél kevesebb jegyet foglal magában, annál több minden tartozik alá.

Tételem így hangzik: *A filozófia és a teológia lényegileg különböznek egymástól, sőt ellentétesek egymással, mert a filozófia, még az analitikus filozófia is, alapvetően az egységet keresi, a teológia ezzel szemben elkötelezett az antinómiák mellett. Míg a filozófia feloldani igyekszik az antinómiákat, a teológia utat téveszt, ha ezt teszi: hol súlytalanná, hol filozófiává, hol eretnekké válik.*

A filozófia egységkeresése

Tételem filozófiára vonatkozó részét először két filozófiai problémán szemléltetem. Nemcsak az utca embere teszi fel egyes számban a „mi az élet értelme” kérdést, hanem a filozófus is, ha egyáltalán értelmesnek tudja még látni azok után, hogy oly sok kísérlet vallott kudarcot, hogy egyes számú válasza leljen. Érdekes, de cseppet sem meglepő módon ez a kérdés többes számban érdektelen a filozófia számára. A válasz megtalálása viszont már csak azért is kilátástalannak tűnik, mert még azt sem sikerült eldönteni, hogy objektív vagy szubjektív kritériumok (a világban megvalósuló értékek vagy pozitív mentális állapotok) alapján ítéljük meg az élet értelmét.² A filozófus úgy érzi, választania kell, vagy ha ez nem lehetséges, az ellentétes filozófiai érdekeknek megfelelő tételek valamilyen szintézisét kell megvalósítania. Mindenképpen olyan válasza van szüksége, amely felülemelkedik a kettősségen. A filozófiai válasz az volna, ha megnyugtató módon feloldódna a dilemma.

Hasonlóképpen, nemcsak az utca embere, hanem a filozófus is késztetést érez, hogy válasszon az oszto igazságosság különböző koncepciói között. Teljesítményük vagy rászorultságuk mértékében részesüljenek az emberek a közös javakból? Mivel pedig egyik lehetőség választása sem tűnik elfogadhatónak, mert mindegyik mellett erős érvek szólnak, John Rawls például mindkettőt elveti, és egy harmadikat állít a helyükre. Még azzal sem elégszik meg, hogy vala-

2 Vö. Bernáth László, „Az értelmes élet néhány feltételéről,” *Elpis* 9 (2011): 63-92. Különösen: 67-72.

miféle kompromisszumot javasoljon, vagy az osztó igazságosság valamiféle vegyes felfogásával álljon elő, hanem egyetlen, egységes koncepcióját kívánja kidolgozni.³

A példákat lehetne szaporítani. További konkrét filozófiai problémák felsorolása helyett tételelem filozófiára vonatkozó részének némiképp absztraktabb és általánosabb tárgyalására térek át. Négy tényről emlékeztet a filozófia világából, amelyek tételelem mellett szólnak.

1. Ha két különböző elmélet áll rendelkezésre, amelyek ugyanazt a jelenséget próbálják értelmezni, és amelyek ugyanakkora magyarázó erővel rendelkeznek, akkor a filozófia (és a belőle kivált tudományok) azt részesítik előnyben, amelyik egyszerűbb, amelyik kevesebb princípiumra támaszkodik. Rendszerint azt az elméletet tartjuk jobbnak, amelynek kevesebb redukálhatatlan fogalma, axiómája, levezetési szabálya van. Hasonló szellem nyilvánul meg itt, mint Ockham borotvája esetében: szabaduljunk meg minden feleslegestől. Miért kellene például két külön elvre visszavezetni az emberi jelenség teljességét, ha a test vagy a lélek/szellem önmagában is elég arra, hogy mindent belőle kiindulva magyarázzunk meg?

2. A filozófusok körében nagyon népszerű az iteráció. Az olyan téziseket például, mint hogy csak az a szintetikus tétel értelmes, amely verifikálható, diadalmasan söprik félre azon az alapon, hogy maguk nem verifikálhatók. Az ilyen eljárásban egyfajta módszertani monizmus nyilvánul meg, amennyiben ugyanazt az elvet alkalmazza minden lehetséges esetben. Nem magától értődő azonban, miért vonatkoznak azonos kritériumok például a tárgynyelv és a metanyelv tételeire. Azokra a tételekre, amelyek egy elmélet tárgya-iról tesznek állítást, talán más szabályok érvényesek, mint azokra, amelyek magára az elméletre vagy annak tételeire vonatkoznak. Ezt a lehetőséget azonban általában elvetik, és azt gondolják, hogy minden tételre ugyanazok a szabályok vonatkoznak, vagyis hogy alapvetően csak egyféle tétel létezik. Így ha például a verifikacionizmus igaz volna, minden tételnek, így a verifikáció elvének is verifikálhatónak kellene lennie.

3 John Rawls, *Az igazságosság elmélete*, ford. Krokovay Zsolt (Budapest: Osiris, 1997), 34. Bár itt és a további, részletesebb megfogalmazások alkalmával két elvről esik szó, a javak elosztására csak a második vonatkozik közülük.

3. A filozófia (néhány kivételtől eltekintve) elfogadja az ellentmondás elvét. Ennek alapján megköveteli, hogy feltétlenül kerüljük az ellentmondásokat. Meggyőződése szerint két egymásnak ellentmondó tétel közül csak egy lehet igaz. Egyesek ezt az elvet meglepően radikális módon érvényesítik. Eszerint ha egy tétel az A predikátumot tulajdonítja egy tárgynak, egy másik tétel a B predikátumot, akkor nem egyszerűen különböző tulajdonságokat tulajdonítanak neki, hanem ellentéteseket. Hiszen ami B, az egyszersmind nem-A is. Ha tehát – mondja például Fichte⁴ – a tárgyat A és B predikátummal is felruháznánk, akkor ellentmondás keletkezne, amit semmiképpen nem hagyhatunk jóvá. Számomra itt csak annyi a fontos, hogy a filozófus még a legáttételesebb formában sem fogadja el az ellentmondásokat, hanem két ellentmondó tétel esetén vagy hamisnak nyilvánítja az egyiket, vagy kimutatja, hogy csak látszólag mondanak ellent, vagy pedig szintetizálni próbálja őket. A filozófia fellép az ellentmondások ellen, és velük együtt a bennük rejlő sokféleség ellen is.

4. A filozófia olyannyira az egység elkötelezettje, hogy akár még messzebb is mehetünk, mint Whitehead, aki szerint: „Az európai filozófiai hagyományt méltán lehet általánosan úgy jellemezni, hogy nem más, mint Platónhoz írt lábjegyzetek sorozata.”⁵ A filozófia története szerintem inkább Thalészhez írt lábjegyzetek sorozata. Thalész olyan útra lépett, amelyet a filozófusok azóta is hűségesen követnek. Azt kérdezzük például, mi tesz valamit rózsává. Hogyan beszélhetünk ugyanarról a rózsaszálról, ha alig van olyan érzékelhető tulajdonsága, amelyet létezése során mindvégig megőriz, sőt egyidejűleg is különböző (ellentmondó) tulajdonságai vannak, hiszen részben piros, részben zöld? Azt is kérdezzük, mitől van az, hogy a sok különböző rózsza mindegyike rózsza, és hogy a rózsza más virágokkal együtt egyaránt virág. A filozófia újra meg újra ugyanazt válaszolta: van valami, ami azonos a rózsaszál különböző állapotaiban, valami, ami azonos a különböző rózsákban, valami, ami azonos a különböző virágokban stb.. Még ha ezt az azonos valamit

4 Vö. pl. Johann Gottlieb Fichte, „Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre,” in *Fichtes Werke. I. kötet*, szerk. Immanuel Hermann Fichte (Berlin: de Gruyter, 1971), 139-141.

5 Alfred North Whitehead, *Folyamat és valóság*, ford. Fórizs László és Karsai Gábor (Budapest: Typotex, 2001), 57.

a filozófia történetében különböző fogalmakkal ragadták is meg, az alap gondolat változatlan maradt. Ha különböző állapotok vagy létezők viszonyát meg kívánjuk érteni, közös nevezőre kell hozni őket. Meg kell találni, mi az, amiben éppen hogy nem különbözők, hanem azonosak. A filozófia olykor odáig is elment, hogy nyíltan kijelentette, minden jelenség esetében végső soron csak egy közös alap, princípium, arché létezhet.

Az elmondottakhoz még hozzá kell tennünk, hogy nemcsak a filozófia, hanem egyáltalán a megértés is mindig az egyesítés lehetőségét keresi. Mindkettő a közöset szeretné megtalálni az egymással szemben állókban. Ahol maradt még valami egyesítetlen kettősség, ott a megértés még nem tökéletes.

A filozófiáról felállított tételek tartalmilag rendkívül szegény, mert nem mondja ki, mi a keresett egység. Más szempontból viszont nagyon erős, mert többé vagy kevésbé szigorú értelemben minden filozófiával kapcsolatban érvényesíteni szeretném. Tétel maga is filozófiai tétel, amennyiben ugyanazt csinálja, mint amit a filozófiákról állít, vagyis közös nevezőre hozza a tárgyait, a különböző filozófiákat. A metafizika maga is filozófia, így nem csoda, hogy úgy jár el, mint ahogy állítása szerint minden filozófia. Csak hogy filozófiai jellege folytán tétel sem tarthat igényt több igazságra, mint a többi jelenség sokféleségét egységesíteni próbáló filozófiák. Neki is szembe kell néznie az egységes rendbe csak üggyel-bajjal besorolható már-már kivételes esetekkel. Úgy vélem azonban, hogy némi jóindulattal még ezekben is meg lehet látni a filozófiáknak tulajdonított, lényeginek tekintett közös vonást. Így a filozófia itt adott jellemzése alól például a dualizmus vagy a dialektika sem jelentenek igazi kivételt. A dualizmus félúton megtorpanó monizmusnak a dialektika körültekintő, árnyalt monizmusnak tekinthető. Még Leibniz monasztana is monista, holott egyszersmind a pluralista metafizika tankönyvi példája lehetne, amennyiben azt állítja, hogy a világ háttérében végtelen sok monász van. Éppen az teszi azonban monistává, hogy minden dolgot, legyen az élő vagy élettelen, ember vagy Isten, ugyanolyan fajtájú valóságokra vezet vissza. A monások persze nagyban különböznek egymástól, és csak absztrakt szinten azonosak: abban, hogy mindegyik egység. Ez sem változtat azonban azon, hogy Leibniz is elfogad egy végső elvet a valóság magyaráza-

tára. Hasonlóképpen az egység igénye felől lehet értelmezni még a wittgensteini családi hasonlóság fogalmát is.

A teológia antinomikus gondolkodása

Amikor a teológiát meg szeretnénk különböztetni a filozófiától, nem szabad elfelejteni, hogy a teológia is a megértés egy módját testesíti meg, és ennek megfelelően a teológusok is keresik az egységet. Az ellentmondásokat, amennyire csak lehet, a teológiában is kerülni kell, és Ockham borotvája itt is haszonnal alkalmazható. Ám a teológus a hitet kívánja megragadni, feldolgozni, magyarázni és kifejtetni, a hit viszont antinomikus. Ezért a teológiai magyarázat sem tüntetheti el a megmagyarázandóból az antinómiát. A hitben megnyilvánuló antinómiák példaként elég csak azt felidézni, amit a kereszténység a Szentháromságról gondol. Még szemléletesebb Jézus Krisztus személyének misztériuma. A hit egyforma súllyal vallja, hogy Jézus Isten, és hogy Jézus ember. E tételek között nincs mód közvetítésre, ezek menthetetlenül szemben állnak egymással, nincs olyan (magasabb) tétel, amelyben egyesíthetők volnának. Nem mondhatjuk arisztotelészi mintára azt sem, hogy Jézus más szempontból ember és más szempontból Isten. Nem jutunk előbbre akkor sem, ha kijelentjük, Jézus istenember, mert nem tudjuk pontosan, mit jelent az „istenember” szó, illetve mert jelentésében ellentmondó elemek rejlenek. Ha a két egymásnak ellentmondó hittétel mégiscsak összebékíthető valahogyan, akkor csak Jézus Krisztus *személyében*, akiről azt *hisszük*, hogy valóságos Isten és valóságos ember, vagy (egy másik értelemben) a hívő *személyében*, aki mindkét tételt *hiszi*, aki, bár elgondolni nem tudja, hogyan lehet jelen egy személyben két természet, beéri ezzel a magyarázattal.

Ám a teológia nem érheti be azzal, hogy a hívő hitaktusát, Jézus Krisztus személyét vagy az istenember homályos fogalmát mutassa fel egyesítési pontként vagy szintézisként, hanem – már amennyire ez lehetséges – megértésre törekszik. Megérteni pedig azt jelenti: az ellentmondásokat feloldani, a különbözőket egyetlen elvre visszavezetni. Éppen erre nincsen azonban lehetőség a hit titkai esetében. A teológiatörténet korábbi szakaszaiban minden lehetséges módot kipróbáltak, hogyan lehet például a Jézusról szóló két tétel ellentmondását megszüntetni. Az eredmény többnyire eretnekség volt.

Minden eretnekség alapvető struktúrája, hogy szétválasztanak két összetartozó, egyaránt igaznak minősülő, egymásnak mégis ellentmondó tételt (ezeket nevezem antinómiának), és csak az egyiket tekintik igaznak, a másikat elvetik, esetleg részben vagy látszólag tartják csak igaznak. Azt mondták például, hogy Jézus valójában Isten, és csak látszólag ember, vagy fordítva, hogy Jézus valóságos ember, akit Isten fiává fogadott. Minden eretnekség túlságosan filozofikus, mert túlságosan komolyan veszi az egységet. Az ortodoxia ezzel szemben elviseli a feszültséget, amely abból fakad, hogy két tétel egymásnak ellentmond, mégis egyaránt igaznak számít.

A hit is keresi a megértést, de tudomásul veszi, hogy megértése behatárolt, és nem lehet maradéktalan, mert mindig lesz egy terület, ahová a megértő gondolkodás során az ellentmondás koncentrálódik és ahol teljességgel feloldhatatlannak bizonyul, sőt olyannak, amit nem is *szabad* megszüntetni. Ilyenkor a hívő semmi egyebet nem tehet, mint hogy hisz, mert képtelen megnyugtató egységet teremteni a hittételei között. Hiába tartozik a hithez a hittételek révén a kognitív szféra is, a hit soha nem válhat tudássá vagy teljes megértéssé, hanem mindig megmarad benne az elfogadás, a tudomásulvétel egy mozzanata.

A vallásokban és a kereszténységben sok antinómia van, amelyet nem lehet kifilozofálni belőlük. A teológiának éppen hogy ragaszkodnia kell az antinómiákhoz, és teljes élességükben kell kidolgoznia és felmutatnia őket. Filozófiai szempontból az egyik legfontosabb antinómia Isten és az ember (és egyáltalán a teremtés) viszonyára vonatkozik. Idézzük fel először is Fichte egyik tételét, hogy világossá váljon, mitől kell óvakodnia a hívőnek és a hívő teológusnak. „Az volt minden filozófia nehézsége, amely nem kívánt dualizmus lenni, hanem komolyan vette az egység keresését, hogy vagy magunkat kellett felszámolnunk, vagy Istent. Magunkat nem akartuk, Istent nem volt szabad.”⁶ Fichte világosan látta, hogy amíg egymás mellett állhat Isten és ember, hiányzik a kívánatos egység. Komolyan vette az egység keresését, és úgy vélte, hogy az embernek az abszolútum képévé nyilvánítása révén kései filozófiájában mégiscsak talált olyan megoldást, amely Istent is és az embert is megóvjá. Ez a megoldás

6 Johann Gottlieb Fichte, „Die Wissenschaftslehre (1804/2),” in *Fichtes Werke. X. kötet*, szerk. Immanuel Hermann Fichte (Berlin: de Gruyter, 1971), 147.

azonban elégtelen, mert az embert megfosztja az önállóságtól, és mintegy feloldja Istenben, egyúttal megszünteti Isten és ember partneri viszonyát, szeretetközösségét. Úgy gondolom, ebben a kérdésben a teológusnak – szemben a filozófussal – egyszerűen nem szabad túl komolyan vennie az egység keresését. Hiszen a hívőnek mint hívőnek minden koncepciót vissza kell utasítania, amely megszünteti a távolságot Isten és ember között, mert szabad dialógus csak úgy valósulhat meg, ha a partnerek különböznek, és némiképp távol állnak egymástól – filozófiai nyelven: szemben állnak egymással. Ez persze nem jelenti azt, hogy a teológusnak mindjárt dualistának kell lennie, mert Isten és az ember egységét szintén állítania kell, és egyébként is csak azért különböznek egymástól, hogy szeretetviszonyba léphessenek. Nincs szeretet azonosság és ugyanígy nincs különbözőség nélkül.

A keresztény ihletésű filozófia – éppen csak mert filozófia, és így alaptendenciáját tekintve monista – általában az azonosságot hangsúlyozza, azonban ezáltal gyakran szem elől téveszti a különbséget. Megkockáztatom, hogy ha egyáltalán a filozófia területére akarjuk vinni Isten és ember viszonyának kérdését, keresztényként egyenesen a különbségük megragadásán kell fáradoznunk, ahogyan ezt például Kierkegaard is tette. Hiszen mihelyt egy „csipetnyi filozófia”⁷ keveredik a gondolkodásba, az egészét úgymint menthetetlenül átjárja az egység szelleme (mint ahogy Kierkegaard *Filozófiai morzsák* című műve valóban túlságosan is filozofikusra sikerült, és nem volt képes konzisztensen felmutatni Isten abszolút különböző voltát).⁸ Ezért Isten és ember viszonyáról gondolkodva a teológusnak és a keresztény ihletésű filozófusnak erőnek-erejével a különbségük meglátására és érvényesítésére kell törekednie. – Persze csak azért, hogy így teremtsen antinomikus egyensúlyt a magát a gondolkodásra kényszerítő egység és a magához a dologhoz legalább ennyire illő különbség gondolata között.⁹

7 Søren Kierkegaard, *Filozófiai morzsák*, ford. Hidas Zoltán (Budapest: Göncöl, 1997), 7.

8 Vö. Hankovszky Tamás, „»Ugyanazt mondjuk«: Kierkegaard és Szókratész,” in *Kierkegaard 1813–2013*, szerk. Gyenge Zoltán (Budapest: L’Harmattan, 2014), 221–229..

9 Az antinómia második tagját azért is meg kell erősíteni, mert a magát nagyszerűnek, isteninek látni kívánó ember számára jóval kevésbé hízelgő, mint az egység.

Bibliográfia

- Bernáth László. „Az értelmes élet néhány feltételéről,” *Elpis* 9 (2011): 63-92.
- Fichte, Johann Gottlieb.
„Die Wissenschaftslehre (1804/2),” in *Fichtes Werke. X. kötet*, szerk. Immanuel Hermann Fichte (Berlin: de Gruyter, 1971).
„Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre,” in *Fichtes Werke. I. kötet*, szerk. Immanuel Hermann Fichte (Berlin: de Gruyter, 1971).
- Fila Béla és Jug László, szerk. *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*. Kisternye-Budapest, Örökmécs, 1997.
- Hankovszky Tamás. „»Ugyanazt mondjuk«: Kierkegaard és Szókratész.” In *Kierkegaard 1813-2013*. Szerk. Gyenge Zoltán. Budapest: L'Harmattan, 2014. 221-229.
- Kierkegaard, Søren. *Filozófiai morzsák*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest: Göncöl, 1997.
- Rawls, John. *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Budapest: Osiris, 1997.
- Whitehead, Alfred North. *Folyamat és valóság*. Ford. Fórizs László és Karsai Gábor. Budapest: Typotex, 2001.